

ЧЎЛ – ВОҲА ГЕОТИЗИМЛАРИ МУНОСАБАТЛАРИНИ ЎРГАНИШ**Насуллаева Камола Шарофовна¹**

¹ Бухоро давлат педагогика институти география кафедраси ўқитувчиси, Бухоро, Ўзбекистон, e-mail: katolanasullayeva@gmail.com

**ИНФОРМАЦИЯ О
СТАТЬЕ****АННОТАЦИЯ:****ИСТОРИЯ СТАТЬИ:**

Received: 23.06.2025

Revised: 24.06.2025

Accepted: 25.06.2025

КАЛИТ СЎЗЛАР:

А.Гумбольдт, Л.С.Берг,
И.В.Вернадский,
В.Б.Сочава И.Қ.Назаров,
Л.Алибеков, Ҳаракатлар
стратегияси, Давлат
дастури, методология,
дала-тадқиқот, таянч-
экспериментал
тадқиқот, картографик,
тарихий-географик
(палеогео-график),
географик-таққослаш,
тиббий географик,
статистик, математик
моделлаштириш,
экспедиция,
экстраполяция, тизим-
таркиб, геоиндикация,
баиоратлашвоҳа,
геотизим, ландшафт,
биосфера, ноосфера,
“ўзаро ҳамкорлик”
(сотворчество), геопара,

мақолада Ўзбекистон Республикасининг
Ҳаракатлар стратегияси шу асосда қабул
қилинган Давлат дастури ҳамда “Илм,
маърифат ва рақамли иқтисодиётни
ривожлантириш йили”да амалга оширишга
оид Давлат дастури, география фанида
яратилган назариялар чўл – воҳа
геотизимларини ўрганишда методологик асос
бўлиши ёритилган.

ҳавза назарияси.

Бухоро вилояти 1938 йилнинг 15 январиди ташкил этилган бўлиб, унинг майдони 40,3 минг км². Аҳолиси 1980,4 минг киши (2019 й.).

Географик жиҳатдан вилоят ҳудуди берк ҳавзада, Тинч океандан 5500 км, Атлантикадан - 4000 км, Шимолий Муз океанидан 2500 км, Ҳинд океанидан 2000 км узоқда, Ўзбекистон Республикасининг жануби-ғарбида, Зарафшон дарёсининг қуйи қисмида, жануби-ғарбий Қизилқум чўлида жойлашган. Вилоят ҳудуди 2 та геотизимдан – чўл (88,6 %) ва воҳа (11,4 %) дан иборат. Демак, чўл – воҳа геотизимлари муносабатлари вилоят ҳаётида катта аҳамият касб этади. Унинг имкониятидан самарали фойдаланиш бугуннинг долзарб вазифаларидан саналади.

Чўл – воҳа геотизимларининг муносабатлари Бухоро вилояти мисолида яққол ўз аксини топган. Чунки вилоят ҳудуди тўлиғича чўл зонасида жойлашган. Бугунги кунда Бухоро, Қоракўл ва Қоравулбозор воҳалари чўлда ўзига хос геотизимларни ҳосил қилган ёки улар чўл зонасидаги “воҳалар гулдастаси” ҳисобланади.

Чўл – воҳа геотизимлари муносабатларига ойдинлик киритиш учун аввало тадқиқот учун зарур бўлган тамойиллар ва методларни танлаш ҳамда вазифаларни белгилаб олиш зарур. Акс ҳолда тадқиқотнинг бориши бир томонликка бориб, оқибатда кўзланган мақсадларга эришиш жуда мураккаб бўлади. Шуларни инобатга олиб қуйидаги тамойиллардан фойдаланиш зарур деб ҳисоблайман.

Биринчи навбатда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси (2017-2021 й.) ва шу асосда қабул қилинган Давлат дастури ҳамда “Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили”да амалга оширишга оид Давлат дастурлари мазкур тадқиқотнинг методологик асослари бўлади [2; 3].

Иккинчи навбатда география фанидаги қуйидаги тамойиллар чўл – воҳа геотизимларидаги муносабатларни ўрганишда пойдевор бўлади:

1. Хўжалик юритишни айти жой табиатининг “хулқи” ва ривожланиши йўналишига мос ҳолда ташкил қилишни кўзда тутиш тамойили.

2. Табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини ҳамма жойдалиги ва мажмуали бўлишини таъминлаш тамойили.

3. Биохилма-хилликни ва генофондни сақлаш тамойили.

4. Антропоэкологик тамойил. Бу тамойилда инсон ва унинг жамоасини яшаши ва ривожланиши учун соғлом экологик муҳитни яратишни кўзда тутди.

Чўл – воҳа геотизимларининг муносабатларини ўрганишда А.Гумбольдт (Табиатнинг бирбутунлиги), Л.С.Берг (ландшафт), И.В.Вернадский (биосфера, “ноосфера”), В.Б.Сочава (“ўзаро ҳамкорлик” (сотворчество)), И.Қ.Назаров (“ҳавза назарияси”), Л.Алибеков (“геопара”) каби олимларнинг назарияларида мужассам бўлган илмий ғояларга таяниш лозим бўлади. Бошқача қилиб айтганда, табиат ва

жамиятнинг ўзаро экологик уйғунлиги, вобасталиги тамойили асосида иш тутиш демакдир[4; 5].

Чўл – воҳа геотизимларидаги геоэкологик шароитларда чўллар “етакчи”, воҳалар эса уларга “қарам” бўлади. Ҳозир ҳам ушбу жараён давом этиб келмоқда. Чўл табиатига хос бўлган бундай алоқадорликни ўрганиш изланувчилардан катта тажриба талаб этади. Ўрганишга хос ва мос методларни танлаш керак.

Маълумки, чўл – воҳа геотизимлари муносабатларини ўрганишда методларнинг аҳамияти катта. Жумладан, дала-тадқиқот, таянч-экспериментал тадқиқот, картографик, тарихий-географик (палеогеографик), географик-таққослаш, тиббий географик, статистик, математик моделлаштириш, экспедиция, экстраполяция, тизим-таркиб, геоиндикация, башоратлаш усулларида фойдаланиш катта самара бериши маҳаллий олимлар томонидан қайд этилган ҳамда уларнинг илмий ишларида ўз ифодасини топган.

Чўл – воҳа геотизимлари муносабатларини ўрганишда қуйидаги вазифалар устувор саналади:

- вилоят чўл - воҳа геотизимларининг ўрганилиш тарихини таҳлил қилиш, улар фойдаланиш борасидаги илмий ва амалий тажрибаларни ўрганиш;
- вилоят чўл - воҳа геотизимларининг табиий ресурсларидан фойдаланишнинг илмий, назарий, методологик асосларини таҳлил қилиш ва устувор тамойилларини белгилаб олиш;
- вилоят чўл - воҳа геотизимларининг ривожланиш тарихини палеогеографик таҳлил қилиш асосида геотизимларнинг палеогеографик ўтмиши, литоген асослари, ёши ва кўламини аниқлаш;
- вилоят чўл - воҳа геотизимларини типологик таснифлаш, уларнинг табиий ресурс имкониятларини ўрганиш, баҳолаш ва ҳаритаграфик тасвирини яратиш;
- вилоят чўл - воҳа геотизимларининг ресурс имкониятларидан самарали фойдаланиш ҳамда муҳофаза қилиш бўйича илмий тавсиялар ишлаб чиқиш;
- вилоят чўл - воҳа геотизимлари муносабатлари натижасида вужудга келадиган муаммоларни ўрганиш, тизимлаштириш ва уларни юмшатишнинг илмий тавсияларини ишлаб чиқиш.

Вилоят чўл - воҳа геотизимларининг ривожланиш тарихини палеогеографик таҳлил қилиш муҳимлиги юқорида қайд этилган эди.

Бухоро вилояти Қуйи Зарафшоннинг қадимги дельталарида жойлашган. Бугун Зарафшон дарёси, унинг қадимги ўзанлари ва дельталари бетакрор табиий объектлардан саналади. Палео - Зарафшоннинг қадимги дельтаси Нурота тоғининг ғарбий этакларидан Амударёгача кенглик йўналишида 260 км масофада чўзилган, майдони 34 минг км².

Жумладан, Қадимги Зарафшон (Палео-Зарафшон) дарёси серсув бўлган даврларида

Амударёгача етиб борган. Дарёнинг Конимех, Эчкилисой, Дарёсой, Моҳондарё, Қуйимозор, Вобкентдарё, Гурдуш, Тойқир тармоқлари мавж уриб оққан. Улар Палео-Зарафшоннинг шимолий ва жанубий тармоқлар тизимини ҳосил қилган. Палео-Зарафшон Кармана йўлагидан ўтгач, асосий ўзанидан шимолий тармоқлар тизимига мансуб Конимех тармоғи ажралиб чиққан ва у Оёқоғитма пастқамлиги томон оққан. Кейинчалик Шўркўл тектоник қўтарилмаси туфайли Конимех тармоғининг табиий оқим йўли тўсилган. Палео-Зарафшондан Обтобачи платосининг Тошрабат кишлоғи яқинида яна шимолий тармоқлардан бири Эчкилисой тармоғи ажралган. У Оёқоғитма чўкмасига етмасдан ўзан Қулжуктоғ этаги бўйлаб ғарб ва шимоли-ғарб йўналишида Дарёсой тармоғини ҳосил қилган. Эчкиликсой ва Дарёсой тармоқларининг ажралиш жойида Ғарбий Оёқоғитма ва Шарқий Оёқоғитма дельталари шаклланган. Қадимги бухороликларнинг илк маскани Дарёсой водийси бўлган. Дарёсой водийсида 200 дан ортиқ неолит даврига, Эчкиликсойда 30 та тош даврига ва 5 та палеолит даврига мансуб археологик ёдгорликлар топилган. Ғарбий Оёқоғитмада топилган қадимги ашёлар милоддан аввалги IV-III минг йилликларга ва Шарқий Оёқоғитмадаги ашёлар эса милоддан аввалги III - II минг йилликларга тегишли эканлиги қайд этилган.

Чўл – воҳа геотизимларининг муносабатлари ижобий ёки салбий натижалари вилоят ҳудудининг қуйидаги геоэкологик хусусиятларига боғлиқ.

1. Бухоро вилоятининг рельефи чўл – воҳа геотизимларининг муносабатларининг ижобий ёки салбий натижалари катта таъсир кўрсатади.

Рельефдаги бўйлама кескинлик 133-785 метрли мутлоқ баландликлар билан фарқланади. Унинг умумий нишаблиги жануби-ғарбий томонга, яъни Амударё ўзанига томон, ўртача 1 м/км га пасайиб боради. Геоморфологик жиҳатдан вилоят рельефини бир неча қисмларга бўлинади.

2. Вилоят чўл – воҳа геотизимлари муносабатларининг ижобий ёки салбий натижалари ҳудуднинг иқлимига ҳам боғлиқ. Вилоят учун Ўрта Осиёнинг жанубий чўлларига хос, яъни субтропик белгиларга эга бўлган кескин континентал чўл иқлими хос.

Шунингдек, Бухоро вилоятида намликнинг тақсимланиши, шамоллар, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳам чўл – воҳа геотизимлари муносабатларида ўз ифодасини топади.

Хулоса ўрнида қайд этиш жоизки, Бухоро вилояти чўл – воҳа геотизимлари муносабатлари ҳудудда шамол, сув эрозияси, иккиламчи шўрланиш, кимёвий ифлосланиш, шўрланиши каби геоэкологик салбий жараёнларга сабаб бўлади. Уларни илмий ўрганиш Бухоро вилоятининг иқтисодий- ижтимоий ривожланишида муҳим ўрин тутади.

Асосий адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш- юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Т.: Ўзбекистон. 2017. 48 б.
2. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси. “Халқ сўзи”, № 28, 8.02.2017 йил
3. Ўзбекистон Президентининг «Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили»да амалга оширишга оид Давлат дастури тўғрисида»ги Фармони. “Халқ сўзи”, 2020 йил 2 март.

Қўшимча адабиётлар:

4. Зокиров Ш.С., Тошов Х.Р. География тарихи. Б.2018. Дурдона. – 217 б.
5. Назаров И.Қ. География фанинг асосий муаммолари. Тошкент, “Муҳаррир” 2013.- 212 б.

